

ERCAN ÇAĞLAYAN
Cumhuriyet'in Diyarbakır'da Kimlik İnşası
(1923-1950)

ERCAN ÇAĞLAYAN 1980 Bingöl doğumlu. İlk ve ortaöğrenimini Bingöl'de, yüksek öğrenimini Erzurum Atatürk Üniversitesi Tarih Öğretmenliği Bölümü'nde tamamladı. Bir süre öğretmenlik yaptı. 2008 yılında Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde "Bingöl (Çapakçur) ve Çevresinde Ermeni-Müslüman İlişkileri (1856-1914)" başlıklı tezle yüksek lisans, 2012 yılında "Tek Parti Döneminde Diyarbakır (1923-1950)" başlıklı tezle de doktora derecesi aldı. "Geç Osmanlı", "Erken Cumhuriyet" dönemi şehir tarihi, milliyetçilik, azınlıklar ve Kürtler üzerine çok sayıda ulusal ve uluslararası çalışması bulunan yazar halen Muş Alparslan Üniversitesi FEF Tarih Bölümü'nde öğretim üyesi olarak çalışmaktadır.

İletişim Yayınları 2002 • Araştırma-İnceleme Dizisi 336

ISBN-13: 978-975-05-1541-5

© 2014 İletişim Yayıncılık A. Ş.

1. BASKI 2014, İstanbul

EDITÖR Ahmet Insel

DIZI KAPAK TASARIMI Ümit Kıvanç

KAPAK Suat Aysu

KAPAK FOTOĞRAFI Şeyhmus Diken arşivi

UYGULAMA Hüsnü Abbas

DÜZELTİ Ayla Karadağ

DİZİN Birhan Koçak

BASKI ve CILT Sena Ofset · SERTİFİKA NO. 12064

Litros Yolu 2. Matbaacılar Sitesi B Blok 6. Kat No. 4NB 7-9-11

Topkapı 34010 İstanbul Tel: 212.613 03 21

İletişim Yayınları · SERTİFİKA NO. 10721

Binbirdirek Meydanı Sokak, İletişim Han 3, Fatih 34122 İstanbul

Tel: 212.516 22 60-61-62 • Faks: 212.516 12 58

e-mail: iletisim@iletisim.com.tr • web: www.iletisim.com.tr

ERCAN ÇAĞLAYAN

Cumhuriyet'in
Diyarbakır'da
Kimlik İnşası
(1923-1950)

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR.....	9
TEŞEKKÜR.....	11
GİRİŞ.....	13
BİRİNCİ BÖLÜM	
“OYBİRLİKLİ DEMOKRASİ”:	
SEÇİMLER, MİLLETVEKİLLERİ VE PARTİLER.....	29
Diyarbakır’da seçimler.....	29
Diyarbakır milletvekilleri.....	40
Diyarbakır’da partiler.....	45
<i>Cumhuriyet Halk Partisi</i>	45
<i>Demokrat Parti</i>	58
İKİNCİ BÖLÜM	
OLAĞANÜSTÜ HAL:	
BİRİNCİ UMUMİ MÜFETTİŞLİK.....	71
Olağanüstü Hal’e giden yol:	
Şeyh Sait Ayaklanması.....	71
Birinci Umumi Müfettişlik ve Diyarbakır.....	81
<i>Umumi Müfettişliklerin kurulması</i>	81
<i>Umumi Müfettişliklerin görev ve yetkileri</i>	85

Birinci Umumi Müfettişliğin kurulması	89
<i>İbrahim Tali dönemi (1928-1932)</i>	91
<i>Ahmet Hilmi Ergeneli dönemi (1933-1935)</i>	93
<i>Abidin Özmen dönemi (1935-1943)</i>	95
<i>Avni Doğan dönemi (1943-1947)</i>	105
Umumi Müfettişliklerin kaldırılması	107

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

DEMOGRAFİK MÜDAHALELER:

İSKÂN VE SÜRGÜN	111
Diyarbakır'da iskân	114
<i>Diyarbakır'da göçebe aşiretlerin iskânı</i>	119
<i>Diyarbakır'a göçmen iskânı</i>	121
Diyarbakır'dan zorunlu göç ve sürgün	145
<i>Diyarbakır'dan batı vilayetlerine zorunlu göç ve sürgün</i>	148
<i>Diyarbakır'dan Suriye'ye göçler</i>	165

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

ENDOKTRİNASYON VE EĞİTİM:

DIYARBAKIR TÜRK OCAĞI VE HALKEVİ	175
Diyarbakır Türk Ocağı	181
Diyarbakır Halkevi	193
<i>Diyarbakır Halkevi'nin açılması</i>	196
<i>Diyarbakır Halkevi şube faaliyetleri</i>	200
<i>Dil ve Edebiyat Şubesi</i>	204
<i>Kütüphane ve Yayın Şubesi</i>	208
<i>Spor Şubesi</i>	211
<i>Temsil [Gösterit] şubesi</i>	212
<i>Tarih ve Müze Şubesi</i>	216
<i>Güzel Sanatlar [Ar] Şubesi</i>	217
<i>Halk Dershaneleri ve Kurslar Şubesi</i>	219
<i>Sosyal [İçtimai] Yardım Şubesi</i>	221
<i>Köycülük Şubesi</i>	222
<i>Diyarbakır Halkevi'nin kapatılması</i>	224

BEŞİNCİ BÖLÜM

BİRLİK VE MODERNLİK: YOL, MEKÂN VE MİMARİ	225
"Milli İttihad"ın aracı olarak ulaşım	225
<i>Demiryolu ulaşımı</i>	225
<i>Fevzipaşa-Diyarbakır hattı</i>	230
<i>Diyarbakır-İran-İrak hattı</i>	240
<i>Karayolu ulaşımı</i>	245
"Asri"liğin aracı olarak mekân ve mimari	250
<i>Cumhuriyet Diyarbakırı'nın inşası</i>	250
<i>Diyarbakır'daki tarihî yapıların serencamı</i>	259
SONUÇ	263
EKLER	273
KAYNAKÇA	301
DİZİN	315

KISALTMALAR

BCA	Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi
BİGD	Başbakanlık İstatistik Genel Direktörlüğü
BİGM	Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü
BIUD	Başvekâlet İstatistik Umum Direktörlüğü
BIUM	Başbakanlık/Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü
BMM	Büyük Millet Meclisi
CHF	Cumhuriyet Halk Fırkası
CHP	Cumhuriyet Halk Partisi
DP	Demokrat Parti
SCF	Serbest Cumhuriyet Fırkası
TBMM	Türkiye Büyük Millet Meclisi
TCBİGD	Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık İstatistik Genel Direktörlüğü
TCBİUM	Türkiye Cumhuriyeti Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü
b.y.y.	Basım Yeri Yok
b.t.y.	Basım Tarihi Yok
F.	Fasikül
t.y.	Tarih yok
y.y.	Yayınevi yok

TEŞEKKÜR

Erzurum Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde *Tek Parti Döneminde Diyarbakır [1923-1950]* isimli doktora tezinin büyük ölçüde değiştirilmesi ile hazırlanan bu çalışmanın ortaya çıkmasında birçok kişi teşekkürü hak ediyor. Evvela, danışman hocam Selahattin Tozlu'nun bana sağladığı özgür çalışma ortamı ve cesaretlendirici yönlendirmeleri ile tez jürisinde bulunan hocalarımla destekleyici yaklaşımları, bu çalışmanın vücut bulmasında büyük bir yer tutmaktadır. Bu vesileyle, başta danışman hocam olmak üzere lisansüstü çalışmalarım boyunca bana vakit ayıran ve fikirlerinden önemli ölçüde istifade ettiğim Yavuz Özdemir'e, tez jürisinde yer alan ve tezle ilgili çok yapıcı eleştirilerde bulunan Selami Kılıç, Murat Küçükkuşurlu ve Cemil Kutlu'ya yürekten teşekkür ettiğimi belirtmeliyim.

İletişim Yayınları'nı tezimden haberdar eden ve tezimin kitap olarak basılmasına vesile olan İpek Çalışlar'a, çalışmanın giriş kısmını okuyup çok önemli katkılarda bulunan Selim Temo'ya, yoğun çalışma temposuna rağmen tezi okuyan ve kitap olarak yayımlanması için büyük destek veren Ahmet İnel'e, çalışmanın kitaplaşma sürecinde kendisini ziyadesiyle rahatsız ettiğim Nihat Tuna'ya ve yayınevini tüm çalışanlarına çok teşekkür ederim.

Son olarak, yaklaşık beş yıl süren bu çalışmanın ortaya çıkma sürecinde her daim beni dinleme nezaketinde bulunan ve zor zamanlarda bana moral destek sağlayan Hasan Çiftçi, Ahmet Burtaşkıray, Ercan Erdem ve Ferhat Çiftçi'ye ne kadar teşekkür etsem azdır. Elbette, bu süreçte kendilerini fazlasıyla ihmal ettiğim aileme de, her zaman yanımda oldukları için teşekkür borçluyum.

ERCAN ÇAĞLAYAN

Muş

GİRİŞ

Modern devletlerde kimlik inşa politikaları önemli hatta başat bir yer tutar. Nitekim son iki yüzyılda bu tür devletlerde homojenlik düzeyi birbirinden farklılık göstermekle birlikte, farklı yoğunluk ve metotlarla kimlik inşa politikaları uygulandı. Modern devletlerin ulus yaratmak için giriştiği çabaların tümüne ulus inşası adı veriliyor ve bu inşayla yeni bir kimlik yaratılıyor. Ulus inşası, bir siyasal coğrafyadaki bütün kimliklerin üzerinde olan bir kimlik tanımlama ve tanımlanan bu kimliğe herkesi dahil edebilme sürecidir.¹ Anthony Smith, ulusal kimliğin temel unsurları olarak, ortak tarihsel toprak/vatan, ortak mitler ve tarihsel bellek, ortak kitlesel kamu kültürü, ortak ekonomi ve tüm vatandaşlar için bağlayıcı yasal hak ve görevler sistemi gibi öğeleri görmektedir.² Kuşkusuz, ulusal kimliklerin oluşmasında bu öğelerin yanı sıra, ulus-devletin kuruluşunu müteakip bilinçli devlet politikalarına dayalı siyasi, sosyal, iktisadi ve kültürel faaliyetlerin de katkısı görmezden gelinemeyecek kadar önemli bir etkiye sahiptir.³ Althusser'in "devletin ideolo-

1 Bkz. Serdar Kaya, *Endoktrinasyon ve Türkiye'de Toplum Mühendisliği*, Nirengi Kitap, Ankara, 2010, s. 130.

2 Konu hakkında geniş bilgi için bkz. Anthony D. Smith, *Milli Kimlik*, çev. Bahadır Sina Şener, İletişim Yayınları, 6. baskı, İstanbul, 2010, 23-33.

3 Eric J. Hobsbawn, *1780'den Günümüze Milletler ve Milliyetçilik*, çev. Osman Akınhay, Ayrıntı Yayınları, 2. baskı, İstanbul, 1995, s. 117-119.

jik ve baskı aygıtları” aracılığıyla vücut bulan⁴ söz konusu politikalarla modern devletler, ulusal kimliğin yaratılmasına çaba harcıyorlar. Kısaca ifade etmek gerekirse, ulus-devletlerin kimlik inşası, eğitimden bürokrasiye, ekonomiden hukuka, edebiyattan tarihe ve sanattan spora kadar hemen her alanı “ulusal bir ruh”la şekillendirmek suretiyle gerçekleşiyor.

Türkiye’de İttihat ve Terakki ile başlayan yeni kimlik inşası Cumhuriyet döneminde radikalleşerek “ulusçuluk, batıcılık [medeniyetçilik] ve laiklik” esaslarına dayalı olarak gelişme gösterdiğinden,⁵ Cumhuriyet Türkiye’sinde ulusçuluk ve sekülerleşme, inşa edilecek yeni kimliğin en mühim iki normunu oluşturuyordu. Erken Cumhuriyet döneminde Kemalist elitler öncülüğünde girilen kimlik inşasındaki temel gaye, imparatorluğun çok kimlikli mirası yerine modern/seküler Türk kimliği ni ikame etmektir. Konuyla ilgili olarak Parlak şunları söylüyor:

[...] Kemalizm, insanların kendi kimliklerini tanımlayış biçimlerini değiştirmek üzere, yarattığı yeni kimlik kurgusu ile birlikte, Osmanlı kimliğinden farklı olarak alternatif bir kimlik sunmaya; “ümme devrinden millet devrine geçiş hamlesini” başarmaya yönelmiştir. Bu yeni kimliğin içerisinde yaşayan halk ortak amaçlar etrafında birleşmiş, bölünmez, birbirine benzer ve birbirini bütünüleyen, standartlaştırılmış bir bütünlük olarak tasavvur edilmiştir. Teorik olarak ulus egemenliğine dayanan, dolayısıyla egemenliği adına yürüttüğü toplumu bir ulus haline getirmeyi amaçlayan Kemalist ulus inşa etme pratiği, aynı zamanda çağdaşlaştırıcı bir söylemle, Türklük temelinde millî türdeşliği sağlamaya yönelen çok boyutlu bir siyasi mühendislik projesidir.⁶

4 Devlet in ideolojik ve baskı aygıtları hakkında bkz. Louis Althusser, *İdeoloji ve Devlet in Ideolojik Aygıtları*, çev. Alp Tümertekin, İthaki Yayınları, 4. baskı, İstanbul, 2010.

5 Reşat Kaynar, “Atatürkçülükte Millileşme, Laikleşme, Çağdaşlaşma [Medeniyetçilik]”, *I. Uluslararası Atatürk Sempozyumu-Açılış Konuşmaları, Bildiriler*, [21-23 Eylül 1987], Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 1994, s. 25.

6 Bkz. İsmet Parlak, *Kemalist İdeolojide Eğitim: Erken Cumhuriyet Dönemi Tarih ve Yurt Bilgisi Ders Kitapları Üzerine Bir İnceleme*, Turhan Kitabevi, Ankara, 2005, s. 123.

Şüphesiz, Cumhuriyet'in kurucu kadroları yeni kimliğin en belirgin yönünün homojenliği esas aldığına farkındaydı. Bu nedenle Cumhuriyet, Osmanlı'dan devraldığı çok kimlikli toplum yapısını, kuruluştan itibaren Türklük esasına dayandırarak homojen bir kimlik inşasına girişti. Bunu gerçekleştirmek için bir taraftan disimilasyon politikası ile ülkedeki gayrimüslim nüfusun büyük bir kısmı mübadele edilirken, öte taraftan asimilasyon politikası ile Müslüman gayri Türk nüfus, Türklük potasında eritilerek imparatorluktan tevarüs eden heterojen yapı türdeşleştirilmeye çalışıldı. Elbette, türdeşleştirmeden kasıt Türkleştirmeydi. Ayhan Aktar'ın önemle altını çizdiği üzere, "Türkleştirme politikalarından kasıt, sokakta konuşulan dilden okullarda öğretilecek tarihe; eğitimden sanayi hayatına; ticaretten devlet personel rejimine; özel hukuktan vatandaşların belli yörelerde iskân edilmelerine kadar toplumsal hayatın her boyutunda, Türk etnik kimliğinin her düzeyde ve tavizsiz bir biçimde egemenliğini ve ağırlığını koymasındır."⁷ Cumhuriyet döneminde girilen ve Türkleştirme ile sekülerleştirme politikalarına dayanan yeni kimlik inşası, Althusser'in "devletin ideolojik ve baskı aygıtları" dediği kurumlarla gerçekleştiriliyordu. Buradan hareketle, başta mübadele olmak üzere zorunlu eğitim, basın, Türk Ocakları, Halkevleri/Halkodaları, Millet Mektepleri, Köy Enstitüleri, Türk Dil Kurumu, Türk Tarih Kurumu, Diyanet İşleri Başkanlığı, Umumi Müfettişlik, iskân, zorunlu göç, ulaşım ve bilhassa demiryolu ulaşımının yeni kimliğin inşasında vazgeçilmez bir rol üstlendiğini⁸ ifade etmek gerekir.

Cumhuriyet'in yeni kimlik inşasında en fazla mesai harcadığı yerlerin başında Vilayat-ı Şarkiye olarak adlandırılan Kürt coğrafyası geliyordu. Bölgede Kürt nüfusun yoğunluğu, dinin ve geleneksel yapının belirleyiciliği ve bölgenin merkezden uzak olması Cumhuriyet'in bölgede "zorluklarla" karşı karşıya kal-

7 Ayhan Aktar, *Varlık Vergisi ve Türkleştirme Politikaları*, İletişim Yayınları, 10. baskı, İstanbul, 2010, s. 101.

8 Cumhuriyet'in yeni kimlik inşası için detaylı bir çalışma için bkz. Kasım Doğan, "Cumhuriyet Dönemi Kimlik İnşası," Yayınlanmamış Doktora Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya, 2008.

masının en mühim nedenleri arasında yer alıyordu. Bu nedenle Cumhuriyet, bölgede yeni kimlik inşasının önündeki engelleri aşmak için bölge hakkında çok sayıda rapor hazırladı. Söz konusu raporlar Cumhuriyet rejiminin yeni kimlik inşa sürecinde karşılaştığı sorunları ve hükümetlerin alması gereken tedbirleri çok yönlü bir biçimde yansıtmaktadır. Raporlar bir bütün olarak göz önünde bulundurulduğunda bölgenin ve dolayısıyla Diyarbakır'ın⁹ “kuvvetli bir Türklük merkezi” haline getirilmesi hedefleniyordu. Raporlara göre bunu gerçekleştirmek için yapılması gerekenleri şöyle özetlemek mümkündür: Bölgeye Balkanlardan getirilen Türk muhacirler iskân edilmeli; geniş arazi sahipleri, ağa, şeyh ve aşiret reisi gibi toplumun ile-ri gelenleri ile dış bağlantısı olan propagandacı, çeteci, kaçakçı, mükerrer cürüm sahipleri ve hükümete karşı gelenler Batı vilayetlerine sürgün edilmelidir. Bölgede Umumi Müfettişlik ih-das edilmeli, “hususî bir adliye rejimi” kurulmalı, silahlar toplanarak asayiş sağlanmalı ve bölgeyi devletin erişimine açmak için ulaşım, hassaten demiryolu ulaşımına ağırlık verilmelidir. Bölgede Türkleştirme politikasına ivme kazandırmak için Türklük merkezleri kurulmalı, “Türklük aşılaman” yatılı okullar, bilhassa kız okulları açılmalı, Türk Ocakları ve Halkevleri/Halkodaları “temsîl”¹⁰ faaliyetlerine ağırlık vermelidir. Bölgedeki iktisadî hâkimiyet “Kürtçe ile ilgisini katiyen kesmiş bir zümrenin” eline verilmeli, kızların Türk memur ve askerlerle evlendirilmesi özendirilmeli ve bölgede Kürtçe konuşanlar ağır cezalara çarptırılmalıdır.¹¹

9 1937 yılına dek “Diyarbakır” olan şehrin ismi 10 Aralık 1937 tarih ve 7789 sayılı Bakanlar Kurulu kararıyla “Diyarbakır” olarak değiştirilmiştir. Bkz. Resmi Gazete, 18 Aralık 1937, Sayı: 3786; BCA, 030.10.01.02/80.99.17. Çalışmada bir bütünlük sağlamak adına çalışma boyunca “Diyarbakır” adı kullanılmıştır.

10 Erken Cumhuriyet dönemi literatüründe yoğun bir biçimde kullanılan kavramların başında “temsîl” kelimesi gelmektedir. Arapça bir kelime olan “temsîl”; “benzetme”, “benzetme” ve “kültürleme” anlamlarına gelmektedir. Ulus-devletlerin kendi vatandaşlarını ortak bir potada eritmesi olarak tanımlayabileceğimiz “temsîl” kelimesinin günümüzdeki karşılığı “asimilasyon” olarak kullanılmaktadır. Bkz. Mehmet Kanar, *Osmanlı Türkçesi Sözlüğü*, Say Yayınları, İstanbul, 2008, s. 1041.

11 Tek Parti dönemi boyunca hazırlanan raporlar hakkında ayrıntılı çalışmalar için bkz. Belma Akçura, *Devletin Kürt Filmi: 1925-2009 Kürt Raporları*, New

Yukarıdaki bilgiler göz önünde bulundurulduğunda tek partili dönemde Kemalist Cumhuriyet'in bölgede başta askeri tedbirler olmak üzere birtakım siyasi, sosyal, kültürel, idari ve hukuki tedbirlerle, yani "devletin ideolojik ve baskı aygıtları"yla kimlik inşasına giriştiği görülmektedir. Erken Cumhuriyet döneminde bu politikaların en ciddi şekilde uygulandığı yerlerin başında Diyarbakır geliyordu. Kemalist paradigma, Diyarbakır'ın etnik ve dinsel yapısını, yeni kimlik inşasının önünde bir engel olarak gördüğünden, Ziya Gökalp öncülüğünde çalışmalara koyuldu. Gökalp, 1922 yılında Rıza Nur'un isteği doğrultusunda Kürtlerin dil, tarih ve kültürleri ile toplumsal yapıları hakkında bir rapor hazırladı.¹² Ayrıca Gökalp, 5 Haziran 1922-5 Mart 1923 tarihleri arasında Diyarbakır'da otuz üç sayı çıkardığı *Küçük Mecmua*'da çoğunlukla "millet" ve "Kürt aşiretleri" konularında yazılar yazıyor ve özellikle Diyarbakır üzerine yoğunlaşıyordu. Bu çalışmaların neticesinde Gökalp, Diyarbakır'daki "adetlerin, abidelerin, kitabelerin ve lisanın Diyarbakır halkının tarihten beri Türk olduğunu gösteren somut emareler" olduğunu ifade ederek, Diyarbakır'ın "lisan, hars, tarih ve mezhep bakımından" Türk olduğunu ileri sürüyordu. Bilhassa, lisan konusundaki söylemleriyle Gökalp, "Diyarbakır'ın Türklüğünü" ispata girişiyordu:

Diyarbakır şehrinde ana lisan Türkçe olmakla beraber, her fert biraz Kürtçe bilir... Lisanî tetkiklerim gösterdi ki Diyarbakır'ın Türkçesi... Azeri lehçesinden ibarettir. Diyarbakırlıların mah-

Age Yayınları, İstanbul, 2009; Mehmet Bayrak, *Kürtlere Vurulan Kelepeç: Şark Islahat Planı*, Özge Yayınları, Ankara, 2009; Tuba Akekmekçi-Muazzez Pervan (der.), "Doğu Sorunu" *Necmeddin Sahir Silan Raporları [1939-1953]*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2010; *Doğu Anadolu'da Toplumsal Mühendislik Dersim-Sason [1934-1946]*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2010; Tuğba Yıldırım (der.), *Kürt Sorunu ve Devlet: Tedip ve Tenkil Politikaları [1925-1947]*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2011; Hüseyin Yayman, *Şark Mecelesinden Demokratik Açılıma Türkiye'nin Kürt Sorunu Hafızası*, SETA Yayınları, Ankara, 2011.

- 12 Bu rapor Ziya Bey'in ölümünden sonra "Kürt Aşiretleri Hakkında Sosyolojik Tetkikler" adıyla yayınlanmıştır. Bkz. Cavit Orhan Tütengil, "Gökalp'a İlişkin Yeni Notlar", *Sosyoloji Konferansı Dergisi*, [Ziya Gökalp Özel Sayısı], 1976, sayı 14, s. 185-186.

dut kelimelerden mürekkep olarak söyledikleri Kürtçeye gelince bu lisanın köylerde konuşulan fasih Kürtçeden farklı olduğunu gördüm... Diyarbekirli Kürtçenin... kaidelerini tamamıyla hazfedip [yok edip]... suni bir Kürtçe icat etmişlerdir. Bu Kürtçeye ‘Türk Kürtçesi’ namını vermek gayet doğru olur. Lisaniyat noktayı nazarından gayet mühim olan bu vakıa, Diyarbekirli Kürtlerin Türk olduğuna en büyük delildir.

Ziya Gökalp’i Diyarbakır’ın Türk olduğu inancına sevk eden ikinci bir neden, Diyarbakır’ın esas ahalisinin Türkler gibi Hanefi mezhebine, Kürtlerin ise umumiyetle Şafii mezhebine mensup olması hususudur. Bu gerçeklikten hareketle Ziya Bey ‘Diyarbakır’ın Türklüğü’ hakkında şunları ifade ediyordu: “Bu alametler bana Diyarbekirli Kürtlerin Türk olduğunu gösterdiği gibi, babamın iki dedesinin birkaç batın evvel Çermik’ten yani bir Türk muhitinden geldiklerine nazaran ırken de Türk neslinden olduğumu anladım.”¹³

Kemalistler, “Diyarbakır’ın Türklüğü” konusunu Cumhuriyet’in ilanından sonra ve bilhassa Şeyh Said Ayaklanması’nın akabinde daha sık bir şekilde gündeme getiriyordu. Konunun anlaşılması bakımından burada vereceğimiz birkaç örnek önem arz etmektedir. İlk olarak, Diyarbakır Türk Ocağı başkanı N. H. imzasıyla 4 Mayıs 1926 tarihinde Türk Ocakları Genel Merkezi’ne gönderilen yazıda, “tarihî ve etnoğrafi teşkilatıyla tamamen bir Türk şehri olan Diyarbakır”da “yabancı harslardan bakiye kalan tesirâtı silmek üzere” çaba sarf ettiklerini ve Diyarbakır’da “Türklüğü ikame etmek için” Ankara’dan destek beklediklerini belirtiyordu.¹⁴ Bundan başka, 26 Eylül 1932 tarihli *Diyarbakır* gazetesinde Mustafa Kemal’in Diyarbakırlılara hitabı da, “Diyarbakır’ın Türklüğü” konusuna dikkat çekiyordu: “Diyarbakırlı, Vanlı, Erzurumlu, Trabzonlu, İstanbullu, Trakyalı ve Makedonyalı hep bir ırkın evlâtları, hep aynı cev-

13 Ziya Gökalp’in Meşrutiyet’ten Cumhuriyet’e değin Kürtler ve Diyarbakır hakkında yazdıklarına dair kısa bir değerlendirme için bkz. Okan Yıldız, “Ziya Gökalp’in Dünyasında Kürtler”, *Dipnot*, sayı 5, s. 185-202, Nisan-Haziran 2011.

14 BCA, 030.10/117.816.13.

herin damarlarıdır.” Aynı gazete, “Diyarbakır’ın Türklüğü” ile ilgili şu cümlelere yer veriyordu:

Ben Türk elinin kahraman bir bucağındanım, Yazık ki oraya Bekir Diyarı diyorlar. Fakat, biz diyarımızın ne olduğunu biliriz. Bizim diyarımız Oğuz Türk’ün has konağıdır, biz de bu yüce konağın çocuklarıyız... Türk eli büyüktür ve yer yüzünde yalnız o büyüktür. Her yeri dolduran Türk’tür. Ve her yarı aydınlatan Türk’ün yüzüdür... Dirliğin ne olduğunu anlatan da Türk’tür...¹⁵

30 Haziran-8 Ağustos 1935 tarihleri arasında Vilayat-ı Şarkiye ve Karadeniz bölgelerini kapsayan yurt gezisi vesilesiyle Diyarbakır’a uğrayan dönemin başbakanı İsmet İnönü de, Diyarbakır’ın “kuvvetli bir Türklük merkezi” olması için şartlarının müsait olduğunu ifade etmekteydi.¹⁶ Birinci Umumi Müfettişlik tarafından 1939 yılında yayımlanan bir kitapta da Diyarbakır’ın “kadim bir Türk şehri” olduğu hatırlatılmaktaydı: “Temeli Türkler tarafından kurulan, en küçük taşından en büyük burcuna kadar soyu soppu Türkoğlu Türk olan Diyarbakır, dün olduğu gibi bugün de doğunun büyük bir kültür merkezi ve Türklüğün kutsal bir yuvasıdır.”¹⁷ Şüphesiz bu örnekler, tek parti iktidarında Diyarbakır’da girilen yeni kimlik politikalarını açıklar niteliktedir. Ancak, tek parti iktidarının sonlarına gelindiğinde dahi “Diyarbakır’ın Türklüğü” konusunda başarı “sağlanamamış” olacak ki, Diyarbakır CHP İl Başkanı Tahsin Cahit Çubukçu tarafından 1 Ağustos 1949 tarihinde CHP Genel Sekreterliği’ne gönderilen yazıda, “merkezi Diyarbakır’da olmak üzere Türkçülüğü esas tutan bir Doğu Enstitüsü kurma” gereğinden bahsedilmekteydi.¹⁸

Tüm bu çalışma ve söylemler, Kemalist Cumhuriyet’in temel gayesinin “Diyarbakır’ın Türklüğü”nü ispata matuf oldu-

15 *Diyarbakır*, 26 Eylül 1932.

16 Saygı Öztürk, *İsmet Paşa’nın Kürt Raporu*, Doğan Kitap, 5. baskı, İstanbul, 2008, s. 20-21.

17 *Güneydoğu Birinci Genel Müfettişlik Bölgesi*, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul, 1939, s. 192.

18 BCA, 490.01/365.1536.2.

ğunu göstermektedir. Cumhuriyet, bu gayeyi gerçekleştirmek için Diyarbakır'da iskân ve zorunlu göç politikalarına ağırlık vererek şehrin demografik bakımdan “Türkleşmesi” için çaba harcıyordu. Bu politikalar doğrultusunda vilayetteki dinsel ve ekonomik nüfuzlu kişi ve aileler Batı vilayetlerine sürgün edilirken, Balkanlardan getirilen “Müslüman Türkler” vilayette iskân ediliyordu. Söz konusu demografik müdahalelerin yanı sıra şehirde uygulanan ekonomik müdahaleler de dikkat çekicidir. 1925 yılında dönemin Dahiliye Vekili [İçişleri Bakanı] Cemil [Uybadin] Bey tarafından hazırlanan raporda, gayrimüslimlerin ellerindeki sermayenin Türklere “devredilmesi”ne vurgu yapılıyordu: “Gayrimüslim, ecnebi tufeyliler elinde bulunan iktisat ve sanayi kâmilten Türklere hasır ve tahsisine itina edilmeli, resmi ve milli bankalar, şirketler ve ticarethanelerle tedricen bu ümniyenin istihsali [niyetin gerçekleştirilmesi] temin olunmalıdır.”¹⁹ Sözü edilen demografik ve ekonomik müdahalelerin yanı sıra Cumhuriyet, şehirde seküler bir Türk kimliği inşa etmek adına bir taraftan zorunlu eğitim, Türk Ocağı, Halkevi ve Halkodaları gibi “ideolojik aygıtlar”la endoktrinasyon çalışmaları yaparken, öte taraftan şehirde inşa edilen umumi müfettişlik, karakol, demiryolu ve karayolu gibi “basık aygıtları”yla da rejimin muhkemleşmesi için mesai harcıyordu. Kısacası, Diyarbakır'da Türkçü ve seküler esaslara dayalı yeni kimlik inşasının “okul, yol, karakol” üçlüsüyle gerçekleştirilmeye çalışıldığı görülmektedir. Bunun doğal bir sonucu olarak Diyarbakır, tek parti dönemi boyunca devletin, te'dib [terbiye etmek], tenkil [başka bir yere nakletmek, sürmek], temsil [asimile etmek] ve temdin [uygarlaştırma] misyonuyla karşı karşıya kaldı.

Bu çalışmada, tek parti iktidarında Diyarbakır'daki kimlik inşası süreci ve bu sürecin devlet ve halkın nazarında tekabül ettiği siyasal ve toplumsal düzlem ele alınmaktadır. Cumhuriyet'in Diyarbakır'daki kimlik inşası süreci başta siyaset kurumu olmak üzere, umumi müfettişlikler, zorunlu iskân ve sürgün gibi de-

19 Raporun tam metni için bkz. Mehmet Bayrak, *Kürtlere Vurulan Kelepçe, Şark Islahat Planı*, Öz-Ge Yayınları, Ankara, 2008, s. 109-121.

mografik müdahaleler ile zorunlu eğitim, Türk Ocakları, Millet Mektepleri ve Halkevlerinin endoktrinasyonel çalışmalarıyla gerçekleştirilmekteydi.²⁰ Buna ilaveten Cumhuriyet, yeni kimlik inşasında mimarlığı bir ideolojik aygıt olarak kullanarak bölgedeki ulaşım ve yeni imar çalışmalarıyla bir taraftan mekânın ulusallaşmasını, diğer taraftan ise devletin kontrolünde olmasını amaçlamaktaydı.

Yeni ulusal kimliğin inşasında siyasal katılım önemli bir yer tutmaktadır. Bu gerçeklikten hareketle Diyarbakır'da milletvekili genel seçimleri, CHP ile DP'nin Diyarbakır'da örgütlenmesi, rekabeti, mezkûr partilerin Diyarbakır politikaları ile bu süreçte Diyarbakır'ın nüfuzlu aileleri arasında yaşanan çekişme ve çatışmalar, yeni kimliğin inşasında büyük ve önemli bir yer tutmaktadır. CHP teşkilatındaki söz konusu çekişme ve çatışmalar, neredeyse taşradaki parti örgütlerinin tamamında yaşanmaktaydı. Metinsoy'un işaret ettiği üzere taşrada CHP, her ne kadar parti yönetiminde yerel anlamda nüfuzlu ve zengin kişiler/ailelerden mürekkepe de, rakip çıkar gruplarının ve nüfuzlu kişilerin/ailelerin yönetime gelmek için birbiriyle güç ve çıkar rekabetine girdiği bir yapılanma arz etmekteydi. Bununla birlikte toplumun daha alt kesimlerinin farklı grupların bünyelerinde ve farklı saiklerle bu rekabete eklemlendiği; parti üzerinde sürekli bir çatışmanın sürdüğü bir mücadele ve rekabet alanı demektir.²¹ Bunun yanında dikkat çeken diğer bir husus ise tek parti döneminde iktidarı elinde bulunduran siyasal erk ile taşranın nüfuzlu aileleri/eşrafı arasındaki ilişkidir. Söz konusu dönemde hükümetin taşrada iktisadi, toplumsal ve siyasal değişiklik yapmaktan ziyade, yerel eşrafın Kemalist reformlara karşı çıkmamaları koşuluyla onların ayrıcalıklarının korumalarına göz yumduğu görülmektedir. Daha açık bir biçimde belirtmek gerekirse, taşradaki yerel eşrafın Kemalist

20 Cumhuriyet'in Vilayat-ı Şarkîye'deki endoktrinasyon ve Türkleştirme çalışmaları için bkz. Ercan Çağlayan, "Cumhuriyet Dönemi Dil Politikaları ve Kürtçe", Bildiri, Uluslararası Din, Dil ve Kimlik Sempozyumu, 20-21 Eylül 2013, Diyarbakır.

21 Murat Metinsoy, "Kemalizmin Taşrası: Erken Cumhuriyet Taşrasında Parti, Devlet ve Toplum", *Toplum ve Bilim*, sayı 118, s. 127, 2010.

reformları desteklemesine karşılık, Kemalistler de onların toprak, konum ve yerel etkilerini sürdürmelerini sağlamaktaydı. Konuyla ilgili olarak Ergun Özbudun şunları kaydetmektedir:

Yöresel eşrafın desteği, taşrada düzenin sürdürülmesi ve merkez liderliğin çabalarını Batılılaşma programı üzerinde yoğunlaştırabilmesinin sağlanması bakımından yararlı görünmüştür. Buna karşılık, eşraf da, kendi temel çıkarlarına ve yöresel iktidarlarına dokunmayan böyle bir programa karşı çıkma gereğini duymamışlardır. Hatta merkezin güçlenmesi, bir bakıma, merkezle işbirliği halinde bulunan eşrafın iktidarını azaltmamış, arttırmıştır. Böylece iki sosyal grup arasında zımnî bir ittifak ortaya çıkmıştır. Taşra eşrafı ulusal elitin modernleşme çabalarına muhalefet etmemiş, buna karşılık ulusal elit de, taşra eşrafının toprak mülkiyetine, sosyal statüsüne ve yöresel nüfuzuna dokunmamıştır.²²

Tek parti döneminde CHP'nin Diyarbakır teşkilatında, il eşrafından ve yerel nüfuzu olan Pirinçzade, Tigrel ve Uluğ gibi aileler yer almaktaydı. Mezkûr ailelerin fertleri hem genel hem de mahalli seçimlerde boy göstermekteydi. Bu durum, Diyarbakır örneğinde Kemalistlerin yerel nüfuzlu eşrafla olan ilişkilerini ortaya koyması bakımından kayda değerdir.

1923 yılında Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin devamı olarak kurulan CHP, 1925 Şeyh Sait Ayaklanması'ndan sonra Vilayat-ı Şarkıye'de birçok ilde mevcut teşkilatlarını kapattı ve İkinci Dünya Savaşı'nın nihayetine kadar söz konusu vilayetlerde parti teşkilatı açmadı.²³ Bu sürede bölge illerini Umumi Müfettişlik ve Halkevleri ile yöneten CHP, uyguladığı iki dereceli seçim sistemi ve milletvekillerinin merkezden "seçilmesi" usulüyle bölge halkına yerel siyaset kanallarını tamamen kapattı. CHP, 1944'te parti içi muhalefetin artmasıyla

22 Mete Tunçay, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek Parti Yönetimi'nin Kurulması (1923-1931)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 4. baskı, İstanbul, 2005, s. 141. (Ergun Özbudun, *Türkiye'de Sosyal Değişme ve Siyasal Katılma*, Ankara Hukuk Fakültesi Yayınları, Ankara, 1975, s. 37'den naklen).

23 CHP'nin Doğu teşkilatlanması için bkz. Murat Turan, *CHP'nin Doğu'da Teşkilatlanması (1923-1950)*, Libra Yayınları, İstanbul, 2011.

bölgede teşkilatlanmaya önem vererek, 16 Eylül 1944 tarihinde Diyarbakır'da teşkilatlandı. CHP'nin Diyarbakır teşkilatında Tigrel, Uluğ ve Pirinççi gibi nüfuzlu aileler etkili oldu. 7 Ocak 1946 tarihinde Türk siyasal hayatına giren DP, kuruluşundan yedi ay sonra, CHP'nin tüm engellerine rağmen, 10 Temmuz 1946'da Diyarbakır'da teşkilatlandı. Bu tarihten itibaren Diyarbakır'da CHP ile DP arasında çok büyük çekişme ve çatışmalar yaşandı. Akabinde, DP'nin politikalarını benimseyen birçok CHP'li, DP saflarında yer almaya başladı. Diyarbakır'daki bu gelişmeler üzerine CHP, DP'yi "bölücülük ve irtica" söylemleri ile suçladı. Ancak bu suçlamalar, DP'nin Diyarbakır'da 14 Mayıs 1950 seçimlerini kazanmasını, CHP'nin bölgedeki etkisinin azalmasını ve hatta bitme noktasına gelmesini engelleyemedi.

Bu arada, 1927 yılında CHP tüzüğünde yapılan bir değişiklikle ülkedeki tek parti rejimi büyük oranda yerleşmeye başladı. Bu değişiklikle milletvekilleri Fırka Reisi tarafından belirlendi. Tüm Vilayat-ı Şarkiye'de olduğu gibi Diyarbakır'da da CHP'nin parti teşkilatı olmadığı için, bu tarihten itibaren Diyarbakır, tamamen merkezden belirlenen ve tamamına yakını da Diyarbakırlı olmayan milletvekilleriyle temsil edildi. Daha da mühimi, tek parti döneminde Diyarbakır'ı temsilen meclise giren milletvekillerinin küçük bir kısmı Diyarbakır'ın nüfuzlu ailelerine mensupken, geriye kalan milletvekillerinin tamamı Atatürk'ün yanında yer alan asker ve sivil bürokratlardan oluşmaktaydı. Bu durum, yerel unsurların siyasete katılmalarını büyük ölçüde engellemekte ve milletvekillerinin temsil oranını düşürmekteydi. Tek parti dönemi boyunca Diyarbakır milletvekilliği yapan yirmi dört milletvekilinden sadece on birinin Diyarbakırlı olması bu durumun açık bir göstergesidir. Tüm bunlar dikkate alındığında Diyarbakır'ın parti içinde ve mecliste zayıf bir biçimde temsil edildiği görülmektedir.

1924 yılından başlamak üzere Ankara'nın, laik ve Türkçü politikalar benimsemesi Diyarbakır'da Şeyh Sait öncülüğünde Kemalist Cumhuriyet'e karşı silahlı bir tepkiye neden oldu. 13 Şubat 1925'te başlayan ayaklanma, yaklaşık iki ay sonra 15 Nisan'da kontrol altına alındı. Ayaklanma nedeniyle Tak-

rir-i Sükûn, Sıkıyönetim ve İstiklal mahkemelerini devreye sokan Kemalist iktidar, kendisine yönelebilecek tüm muhalefeti sindirdi. Ayaklanmanın bastırılmasından sonra Diyarbakır'da başlayan yargılamalar neticesinde çok sayıda kişi hapis, sürgün ve idam cezasına çarptırıldı. Burada dikkat çekilmesi gereken en mühim nokta, verdiği idam kararlarını TBMM'nin onayını almaksızın infaz etme yetkisine sahip olan Şark İstiklal Mahkemesi'nin, yargının araçsallaştırılmasına nasıl ön ayak olduğudur. Ayaklanmayla ilgili oldukları gerekçesiyle idam edilen kırk yedi kişi söz konusu araçsallığın somut örnekleridir.²⁴ Tüm bunların dışında Kemalist Cumhuriyet, Diyarbakır'da 1928 yılına kadar sürecek tedip ve tenkil harekâtı, memnu mıntika uygulaması ve geniş çaplı silah toplama operasyonlarıyla bölgedeki hâkimiyetini güçlendirmeye uğraş verdi.

Şeyh Sait Ayaklanması'ndan sonra hükümetin başvurduğu tedbirlerden biri de, bölgede birkaç ilin yönetiminden sorumlu Birinci Umumi Müfettişlik teşkilatının ihdas edilmesidir. İçişleri Bakanlığı'na bağlı olan Umumi Müfettişlikler, bölgelerinde asayiş ve inzibatı temin etmek; kanun ve nizamların tatbik edilmesini sağlamak; iktisadi, sıhhi, içtimai, kültürel ve ümrani tedbirler almak amacıyla kuruldu. 1928 yılında Diyarbakır'da kurulan Birinci Umumi Müfettişlik, Diyarbakır'da asayiş sağlama, kaçakçılığı kontrol altına alma, “çete ve eşkiyalar”la mücadele etme, silah ve istihbarat toplama faaliyetlerinin yanı sıra, parti ve iskân işleriyle de doğrudan ilgiliydi.²⁵ Tek parti dönemi boyunca bölgede Birinci Umumi Müfettişlik görevinde bulunan İbrahim Tali Öngören, Hilmi Ergeneli, Abidin Özmen ve Avni Doğan, Atatürk'ün yakın çalışma arkadaşlarıydı. Birinci Umumi Müfettişlik başta Diyarbakır olmak üzere bölgede bayındırlık, imar ve iskân gibi faaliyetlerinin yanı sıra “temsil/asimilasyon vazifesi” ve Karaköprü hadisesi gibi kanlı olay-

24 Şark İstiklal Mahkemesi'nin kararları için bkz. Mahmut Akyürekli, *Şark İstiklal Mahkemesi 1925-1927*, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2013.

25 Birinci Umumi Müfettişlik ve faaliyetleri hakkında detaylı bir çalışma için bkz. Hüseyin Koca, *Yakın Tarihten Günümüze Hükümetlerin Doğu-Güneydoğu Anadolu Politikaları (Umumi Müfettişliklerden Olağanüstü Hal Bölge Valiliği'ne)*, Mikro Yayınları, Konya, 1998.

lara da karışarak bölgede olağanüstü halin çok önemli bir uygulayıcısı oldu.

Tek parti dönemi boyunca Diyarbakır'daki yeni kimlik inşası nüfus, iskân ve zorunlu göç politikaları, daha açık bir ifadeyle, “etnisite mühendisliği”ne varan demografik müdahalelerle desteklenmeye çalışıldı. 1927-1950 yılları arasında yapılan beş nüfus sayımının sonuçları, Kemalist Cumhuriyet'in Diyarbakır'daki nüfus yapısının, nüfus hareketlerinin, nüfusun etnik ve dinsel yapısının ve en nihayetinde söz konusu etno-dinsel yapının Türklüğe ve Müslümanlığa evrilmesi için yeni politikalar devreye koymasına “imkân” tanıdı. Bu politikalar arasında, bilhassa Şeyh Sait Ayaklanması'ndan sonra hazırlanan raporlar ve iskân kanunları esas alınarak Diyarbakır'daki iskân ve zorunlu göç politikaları önemli bir yer tutmaktadır. Bu politikanın başarıya ulaşması için bir taraftan Balkanlardan getirilen muhacirler Diyarbakır'a yerleştirilirken, diğer taraftan vilayetteki ağa, şeyh ve aşiret reisi gibi nüfuz sahibi kişi ve aileler Batı vilayetlerine sürgüne gönderildi. Bu politikayla hükümet, ileride kendisine karşı muhalefet ve toplumu kanalize etme gücüne sahip olanları zayıf düşürmeyi ve bölgenin Türkleşmesini sağlayarak bölgede ulus-devleti muhkemleştirmeyi gaye edindi. Bu politikanın bir devamı olarak vilayet, gayrimüslim unsurlardan ayıklanmış hale getirilmeye çalışıldı. 1925 yılında Cemil [Uybadin] Bey tarafından hazırlanan raporda, “Diyarbakır'da eşrafın himayeleriyle toplanmış olan iki üç bin kadar Ermeni ile diğer şehirlerde mevcut Ermeni, Süryani, Keldani, Nasturi ve sair Hıristiyanların daima meş'um [kötü] neticeler veren tezayüt ve tekâsüflerinin meni [artma ve yoğunlaşmalarının engellenmesi] ve her halde İngilizlere alet olan bu anasır-ı muazzirenin [zararlı unsurların] kur'adaki [köylerdeki] Süryani ve Yezidilerin bu mıntıkadan çıkarılması”nın sebeplerinin oluşturularak vilayetteki gayrimüslimlerin bölgeden uzaklaştırılması gündeme alındı.²⁶ Açık bir biçimde belirtmek gerekirse, demografik müdahalelerle, zorunlu göç ve “kat'i iskâna” tabi tutulan Diyarbakır'da, sosyal, siyasal ve iktisadi bir

26 Bkz. Bayrak, *Kürtlere Vurulan Kelepçe: Şark Islahat Planı*, s. 109-121.

dönüşüm sağlanması hedeflenerek Diyarbakır, yaratılmaya çalışılan “yeni ulusun” ve dolayısıyla yeni kimliğin bir parçası kılınmak istendi.

Yeni kimliğin inşasında eğitimin ve kültürel faaliyetlerin rolü vazgeçilmezdir. Malum olduğu üzere modern devletlerde zorunlu eğitim, en etkili uluslaştırma araçlarından biri olup toplumda ortak bir dilin yaygınlaştırılması ve ulusal bilinç kazandırılması bakımından müstesna bir yere sahiptir. Kemalist Cumhuriyet’in esas gayelerinden biri de, eğitim yoluyla toplumun sekülerleştirilerek Türkleştirilmesi ve homojen hale getirilmesiydi.²⁷ Bu nedenle Cumhuriyet, Türkçenin yaygın bir kullanıma sahip olması ve Türkleştirme politikalarının başarıya ulaşması için zorunlu eğitime ayrıcalıklı bir rol biçmiştir. Buradan hareketle, Cumhuriyet’in ilk yıllarında Diyarbakır’da açılan bilhassa yatılı ve kız okulları ile ilk, orta, lise, mesleki ve teknik okullar, Millet Mektepleri ve Dicle Köy Enstitüsü gibi kurumların halka yeni kimliğin benimsetilmesi konusunda büyük çaba harcadığını belirtmek gerekir. Ayrıca, Diyarbakır’daki eğitim kurumlarının dışında, faaliyet gösteren başta Türk Ocağı ve Halkevleri/Halkodaları olmak üzere çok sayıda dernek, kulüp, cemiyet ve basın organı da yeni kimliğin inşasında önemli bir rol üstleniyordu.

Yeni kimliğin inşasında bilhassa Diyarbakır Türk Ocağı ve Halkevi hususi bir önem taşımaktadır. Diyarbakır Türk Ocağı, halka Kemalist devrimleri benimsetme ve “temsil/asimilasyon vazifesi” konularında mesai harcıyordu. Ocak, çeşitli kurslar, konferanslar, müsabakalar ve yayınlarla bunu gerçekleştirmeye çalışıyordu. Türk Ocaklarının devamı olarak açılan Halkevlerinin nihai amacı da, halkı “terbiye etmek” ve “Cumhuriyet moralitesi” doğrultusunda yetiştirmektir.²⁸ Bu amaca matuf olarak Diyarbakır Halkevi bir taraftan şehirde “tek bir peçeli ve çarşafli kadının” kalmaması, diğer taraftan “dillerini unutup dağ Türkçesi” konuşan halkın “öz Türkçe” konuşmaları

27 Ahmet Yıldız, “Ne Mutlu Türküm Diyebilene”: *Türk Ulusal Kimliğinin Etno-Seküler Sınırları (1919-1938)*, İletişim Yayınları, 4. baskı, İstanbul, 2010, s. 280.

28 Bkz. *CHP Halkevleri Çalışma Talimatnamesi*, Ankara, 1940, s. 14, 31.

için seküler ve milliyetçi saiklerle faaliyette bulunuyordu. Ayrıca Halkevi, Diyarbakır'da eğitim, sağlık ve toplumsal konularda da çalışmalar yaparak topluma yeni bir kimlik kazandırma misyonu taşıyordu.

Diyarbakır'da yeni kimliğin inşasında ulaşım ve bayındırlık faaliyetleri ve bu faaliyetler neticesinde yaşanan değişim ve dönüşümler önemli bir yer tutmaktadır. Şüphesiz, modern imar girişimlerinin üç önemli sembolü yeni yollar, yeni kamu binaları ve yeni konutlardır.²⁹ Cumhuriyet'le birlikte başta Ankara olmak üzere, diğer Anadolu kentlerinde modern veya literatürdeki adıyla asri mimari, söz konusu yapılar üzerinden gerçekleştirilmekteydi. Cumhuriyet'in ilk yıllarında daha çok "asayiş" kaygısıyla demiryolu ulaşımına önem verildiğinden söz konusu yıllarda demiryolu hatları büyük oranda Vilayat-ı Şarkiy'e inşa ediliyordu. "Milli ittifakı sağlamak" amacıyla inşa edilen demiryolları, aynı zamanda sosyal ve iktisadi sirkülasyona da ivme kazandırıyordu. Demiryolu ile ilgili söylenmesi gereken başka bir husus ise demiryolunun toplumda büyük oranda zaman ve mekân algısını değiştirmiş olduğu gerçeğidir. Demiryolu toplumdaki zaman ve mekân algısını büyük ölçüde değiştirerek "ezani vakit"ten "zevali vakit"e bir geçiş sağlayıp istasyonu şehrin merkezi haline getirerek toplumda cami merkezli mekân algısını değiştirdi. Bu bağlamda, Fevzipaşa-Diyarbakır ve Diyarbakır-İran-İrak demiryollarının hem bölgeyi devletin erişimine açma, hem de toplumsal, kültürel ve iktisadi sirkülasyon işlevi görerek modernleşmeye kapı aralama gerçeği akıldaki tutulmalıdır. Açıkçası Cumhuriyet'in ilk yıllarında büyük oranda Doğu'da inşa edilen demiryolları insanın zaman ve mekân ile ilişkilerinde köklü değişikliklere yol açarak modernleştirici ve en nihayetinde sekülerleştirici bir işlev görüyordu.³⁰ Son olarak, 1925'ten sonra başlamak üzere Diyarbakır ile böl-

29 Konuyla ilgili detaylı bir çalışma için bkz. İhsan Bilgin, "Modernleşmenin ve Toplumsal Hareketliliğin Yörüngesinde Cumhuriyetin İmarı", *75 Yılda Değişen Kent ve Mimarlık*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1998, s. 255-277.

30 Cumhuriyet, demiryolu ve modernite ilişkisi için bkz. Zafer Toprak, "Cumhuriyet, Demiryolu ve Laiklik: Bir 'Modernite' Metaforu", *Toplumsal Tarih*, sayı 168, s. 26-31, Aralık 2007.

ge vilayetlerinin bağlantısını sağlayan karayollarının inşa edilmesi de devletteki güvenlik kaygısının bir tezahürü olarak öne çıkmaktadır.

Kemalist Cumhuriyet, kendisini Diyarbakır'da görünür kılmak ve “geçmişin izlerini silmek” için mimariye büyük önem veriyordu. Diyarbakır'da inşa edilen hastane, okul, gar, park, Halkevi, hükümet konağı, Birinci Umumi Müfettişlik ve diğer kamu mekânları Cumhuriyet'in “yeni” ve “asri” yüzünü simgeliyordu. Ayrıca Suriçi'ne alternatif olarak Yenişehir'de inşa edilen yapılar, modernist bir proje olup eski kent dokusundan tamamen farklılaşıyordu. Kısacası, modern öncesi dünyada, mevcut iktidar yapılarını meşrulaştırmak için bir araç olarak kullanılan mimarlık, modernleşmeyle birlikte iktidar yapılarının yanı sıra yeni bir toplumsal programın meşrulaştırılmasının ve onaylatılmasının da aracı olmaktadır.³¹

Özetle ifade edersek, modern dönemde şehirdeki kamu binaları, parklar, bulvarlar ve meydanlar ile diğer mimari öğeler, yeni bir toplumun inşasında önemli bir işleve sahip olup modern dönemde mekânlar ve dolayısıyla şehirler, ulus inşa sürecinde ve yeni ulusal kimliğin tanımlanmasında vazgeçilmez birer araç durumundadır. Cumhuriyet, söz konusu öğelerin yanı sıra, “devletin ideolojik ve baskı aygıtları”, yani “okul, yol ve karakol” ile bir imparatorluk şehri olan Diyarbakır'da, milliyetçi/Türkçü ve modern/seküler sabitelere dayanan yeni bir kimlik inşasına girişti. Bunun ne ölçüde başarılı olduğu ise bugün halâ tartışma mevzuudur. Bu çalışma ile Kemalist Cumhuriyet'in Diyarbakır örneğinde mekânı ve insanı ulusallaştırması üzerinden giriştiği kimlik inşası ve merkez-periferi ilişkileri ele alınmaktadır.

31 Mimarlık ve modernizm ilişkisi için bkz. Sibel Bozdoğan, *Modernizm ve Ulusun İnşası Erken Cumhuriyet Türkiye'sinde Mimari Kültür*, Metis Yayınları, İstanbul, 2002; Uğur Tanyeli, “Mekânlar, Projeler, Anlamları”, *Üç Kuşak Cumhuriyet*, Ed. Uğur Tanyeli, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1998, s. 101-108.